

سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال‌الدین اسدآبادی

ابوذر رجبی^۱ محمد اصدق‌پور^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۲۵

چکیده

سیدجمال‌الدین اسدآبادی، شخصیت مهم و اثرگذاری است که با گذشت قریب به ۱۲۰ سال از وفات وی، همچنان در کانون توجه پژوهشگران و تحلیلگران قرار دارد. بر این اساس مقاله حاضر با رویکرد سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی در صدد معرفی طیف‌های گوناگون پژوهش‌ها حول محور سیدجمال سامان یافته است. در حقیقت این مقاله عهده‌دار برجسته‌سازی و معرفی زوایای گوناگونی است که از آن زوایا به شخصیت سیدجمال توجه گردیده است و مورد پژوهش و تحلیل قرار گرفته است. باید گفت این مقاله در دو گام به معرفی بیش از پیش ابعاد گوناگون حیات علمی - اجتماعی - سیاسی سیدجمال از منظر مطالعات پیشینی پرداخته است. در گام اول به معرفی آثار ماندگار به جامانده از قلم و بیان خود سیدجمال و در گام بعدی به معرفی و سنخ‌شناسی مطالعاتی که پیرامون واکاوی ابعاد شخصیت، شرح حیات، اندیشه و مبانی فعالیت‌های دینی، علمی، اجتماعی و سیاسی سیدجمال نگارش یافته‌اند، همت گمارده است. به طور کلی دو رویکرد کلان‌ایجابی و سلبی درباره بینش، منش و کنش‌های فردی، اجتماعی و سیاسی سیدجمال مطرح و متصور است و حداقل ثمره سنخ‌شناسی مصالعات پژوهی درباره سیدجمال، آگاهی و شناخت از دامنه و گستره پیشینه مطالعات و پژوهش‌های پیرامون وی می‌باشد که از این طریق، راه وصول به منابع معرفت و کسب اطلاعات بیشتر برای درک بهتر آنان فراهم خواهد بود.

واژه های اصلی: سنخ‌شناسی، مطالعات پژوهی، سیدجمال‌الدین اسدآبادی.

۱. مقدمه

۱. دانشیار دانشگاه معارف اسلامی قم.

۲. دکتری مدرسی معارف اسلام، دانشگاه معارف اسلامی قم.

اندیشه‌های سیدجمال‌الدین، از ظرفیت بسیار بالایی از جهت الگوگیری و همچنین درک عمیق‌تر از معارف اسلامی خصوصاً در عرصه مسایل اجتماعی اسلام برخوردار است. بسیاری از اندیشمندان مسلمان (اعم از شیعه و سنی) از تفکرات وی به خصوص درباره حضور و میزان تأثیرگذاری دین اسلام در عرصه اندیشه و رفتارهای سیاسی - اجتماعی اثر پذیرفته‌اند، به حدی که وی را «سلسله جنبان نهضت‌های اصلاحی صد ساله اخیر» نامیده‌اند. (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۸۵، ج ۲۴، ص ۳۵). به همین جهت تبیین و تحلیل مبانی فکری چنین شخصیتی همواره یکی از دغدغه‌های اساسی پژوهشگران اسلامی و مستشرقین بوده و هست. با نگاه دقیق متوجه خواهیم شد که درک صحیح و عمیق از آراء و اندیشه‌های سیدجمال، همچنان راهگشا و تأثیرگذار بر شکل‌گیری بسیاری از حرکت‌ها و خیزش‌های اسلامی و موثر در جهت‌دهی آنان و نجات‌بخش در عرصه تحولات اجتماعی و سیاسی معاصر می‌باشد. دغدغه این مقاله پاسخ به این سوالات است که آثار به جا مانده از سیدجمال و پژوهش‌های دیگران درباره او از چه حجمی برخوردار است؟ و سنخ‌شناسی این مطالعات چگونه است؟ و از چه تنوع و گستره‌ای بهره‌مند می‌باشند؟ بر این اساس در این مقاله به معرفی و سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال خواهیم پرداخت. آثاری که متشکل از آثار خود سیدجمال و آثار دیگر پژوهشگران درباره سیدجمال می‌باشد. تا کنون اثر مستقلی در این زمینه نگارش نیافته است و این موضوع به نوبه خود اثری بدیع می‌باشد.

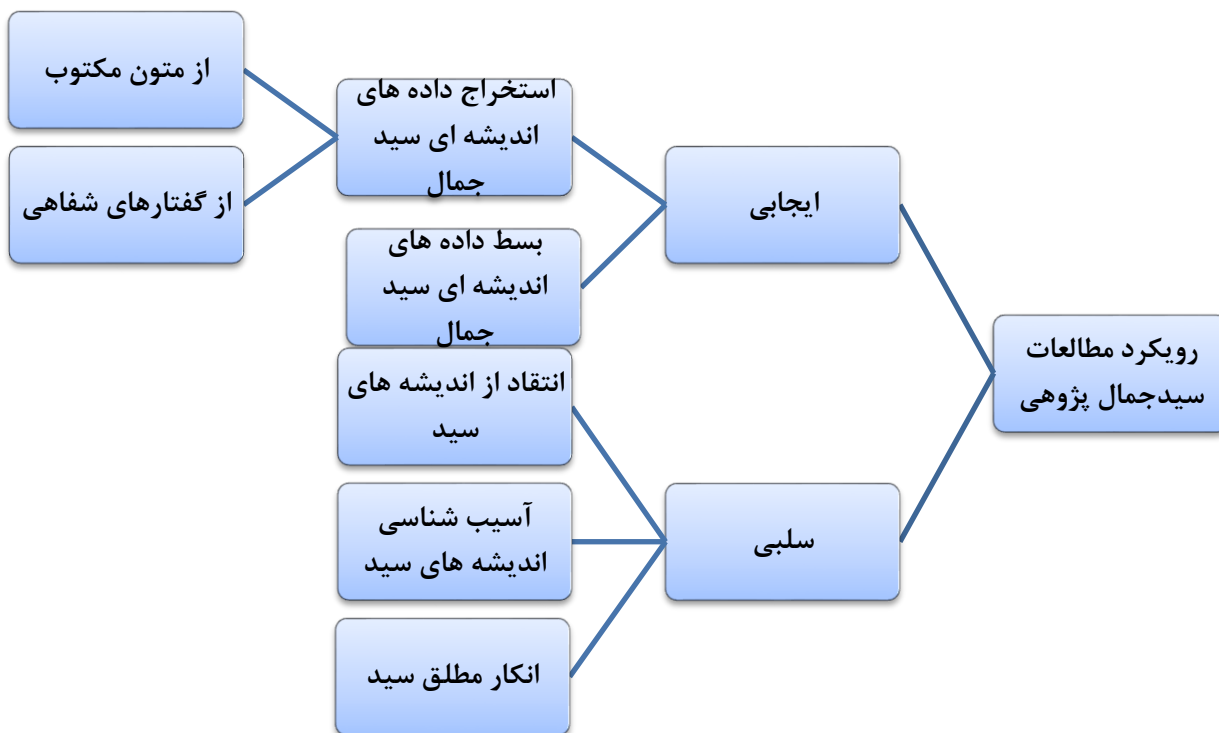
۲. منطق سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال

در گونه‌شناسی مطالعات حوزه سید جمال از منظرهای گوناگون می‌توان دست به تقسیم‌بندی آثار زد. ساحت‌های مطالعاتی ناظر به اندیشه‌های سید یا با رویکرد ایجابی است و یا با رویکرد سلبی. در رویکرد ایجابی صاحبان آثار یا به استخراج داده‌های اندیشه‌ای سید از متون مکتوب ایشان و گفتارهای شفاهی ایشان پرداخته‌اند، و یا به بسط داده‌های فکری او پرداختند. در رویکرد سلبی و یا نفی سید، نیز با سه حیطة مواجه هستیم. انتقاد از اندیشه‌های او، آسیب‌شناسی اندیشه‌های سید و یا انکار او در این رویکرد قابل ملاحظه است. از حیث روشی حوزه مطالعات پژوهی اندیشه‌های سید یا به مبانی فکری او می‌پردازد و یا از نوع مطالعات کاربردی است و یا از سنخ مطالعات توسعه‌ای.

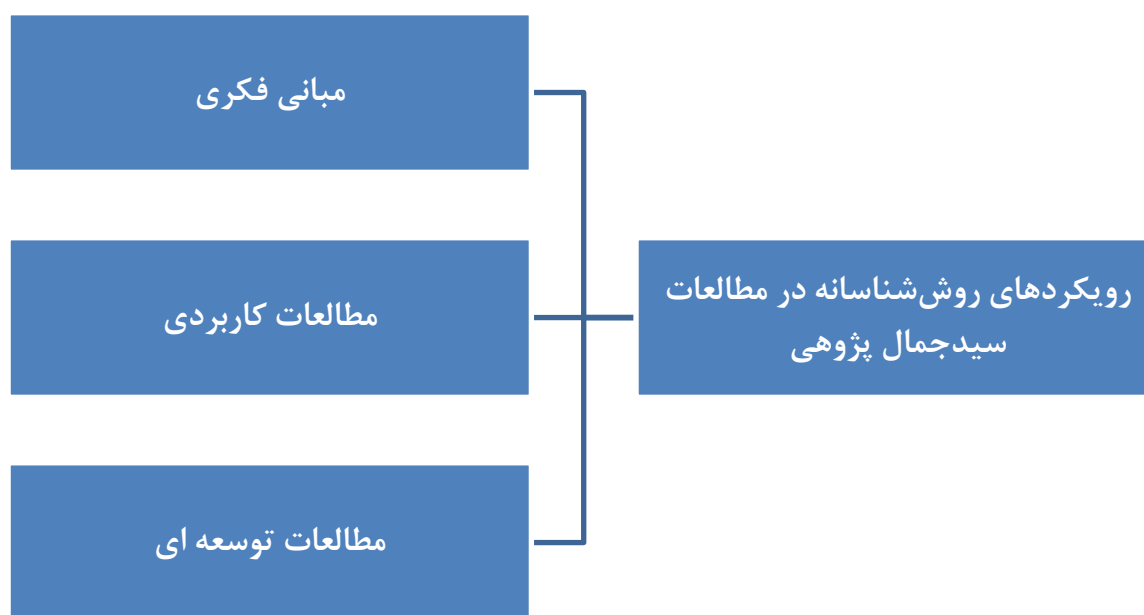
براساس احصایی که در منابع مکتوب جهان اسلام صورت دادیم گونه‌های یادشده را می‌توان در این آثار دنبال کرد. البته اذعان داریم که نوع تقسیم و ساحت از منظر و سلیقه-

های خاص می‌تواند متعدد باشد. در مجموع آثار استقصا شده پاره‌ای از آنان ناظر به زندگی‌نامه و سفرهای سیدجمال، زادگاه و ملیت و مذهب اوست. در ساحت مطالعات ایجابی برخی از منابع به دفاع و پاسخگویی به ابهامات و اتهامات به سید می‌پردازند. بعضی از این منابع مطالعاتی به مبانی فکری سید از حیث عقل‌گرا بودن او اشاره دارند. حیات سیاسی اجتماعی او نیز در حیطه مطالعات ناظر به مبانی فکری او در برخی از آثار مورد توجه قرار گرفته است. از حیث مطالعات کاربردی عده‌ای از نویسندگان به جریان‌ساز بودن سید توجه کرده‌اند. توجه به سبک و روش سید در عرصه اندیشه‌های فکری از جمله نگاه‌های قرآنی سید را می‌توان در زمره مطالعات توسعه‌ای محسوب کرد. با رویکرد سلبی نیز عده‌ای به پنهان‌کار بودن سید، بی‌سوادی او، عنصر نفوذی و یا فراماسونر بودن سید اشاره دارند. نکته مهمی که در منطق سنخ‌شناسی در این پژوهش مدنظر بوده آن است که در منابع علمی ناظر به اندیشه و زندگی سید، با مطالعه بر مهمترین منابع در عرصه اندیشه‌ای او عمدتاً ناظر به کتاب‌های موجود این امر دنبال شده است. البته پایان‌نامه و مقالات پژوهشی خوبی درباره سید صورت گرفته که در این تحقیق به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. طرح و بیان تفصیلی آنها نیازمند چندین مقاله است.

نمایی کلی از رویکردهای پژوهشی درباره سید جمال

نمودار رویکردهای روش‌شناسانه در مطالعات سیدجمال پژوهی

۳. اهمیت و ضرورت سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی

سنخ‌شناسی یا گونه‌شناسی به مثابه روشی برای تبیین مفاهیم در حوزه تحقیقات نظری و حتی کاربردی است که به بررسی چیستی، چرایی و چگونگی، علل پیدایش و بقاء یک پدیده و گونه‌های مختلف آن و همچنین مرور نمونه‌های مشهور و شاخص هر سنخ و گونه

می‌پردازد. در حقیقت سنخ‌شناسی، تقسیم‌بندی و تنظیم گونه‌ها با توجه به ویژگی‌های آنها و مبتنی بر معیار یا معیارهایی خاص محتوایی است.

با عنایت به این نکته که یکی از معیارهای موفقیت هر پژوهش را باید در عمق و گستره واکاوی گونه‌های مطالعاتی پیشینی موضوع پژوهش جستجو نمود، باید اذعان کنیم که نتیجه و کارکرد سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تعیین مرزهایی میان گونه‌های متعدد و متفاوت است که به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که بتواند میان گونه‌های مطالعاتی متنوع، جداسازی نماید و تبعی هدفمند داشته باشد. از دیگر فوائد و کارکردهای سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی پیرامون سیدجمال، که اهمیت آن را بیش از پیش نمایان می‌سازد این است که، گونه‌های مطالعاتی، ابزار مناسبی برای تحلیل می‌باشند و طریق وصول به شناخت‌اند و موجب ارتقاء دقت و پیدایی نظم و وصول به تنظیم نتایج پیرامونی را فراهم می‌آورند. در نتیجه به سوالات، ابهامات و کنجکاویهایی پژوهشگر، حول محور سیدجمال پاسخ داده می‌شود.

در حوزه شناخت زندگی، آثار و مبانی فکری - معرفتی سیدجمال‌الدین، آثار بسیاری نگارش یافته است که برای درک عمیق و صحیح از هندسه فکری و حیات سیاسی - اجتماعی سیدجمال لازم و ضروری است که پیش از ورود به عرصه قضاوت و نگارش اثری پیرامون این شخصیت، به سنخ‌شناسی مطالعات پیرامون وی توجه و التفات شود. در این مقاله تلاش گردیده تا این امر تبیین گردد، که به نوبه خود امری نوین و بدیع می‌باشد.

۴. پیشینه مطالعات پیرامون سیدجمال‌الدین اسدآبادی

تعداد قابل توجهی از محققان و نویسندگان معاصر، زندگی، شخصیت، آراء و اندیشه‌های «سیدجمال‌الدین اسدآبادی» را از زوایای گوناگون مورد پژوهش قرار داده‌اند. بر همین اساس مقالات و کتابهای زیادی در مورد ایشان تألیف گردیده و پایان‌نامه‌های متعددی درباره این شخصیت در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری دفاع شده است. هرچند به دلیل کثرت و فراوانی آثار تألیف‌شده حول محور سیدجمال، نمی‌توان ادعا کرد همه آنها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ اما، از آنجا که مقاله حاضر به «سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال‌الدین اسدآبادی» می‌باشد؛ تلاش گردیده جهت تحقق یک تحقیق جامع و مفید درباره سیدجمال، در حد امکان و توان، تمامی عناوین رساله‌ها و مقالات و کتاب‌هایی که درباره سیدجمال نوشته شده و در کتابخانه‌های معتبر موجود بوده، مورد کاوش و بررسی قرار گیرد. در ادامه با دسته‌بندی و تفکیک سنخ‌شناسانه

پیشینه مطالعات پیرامون سیدجمال به: آثار به جامانده از خود سیدجمال و آثاری که دیگران درباره ایشان نگارش کرده‌اند، بیشتر به توصیف و تحلیل آثار حول محور سیدجمال و بیان وجه تمایز آنان با یکدیگر خواهیم پرداخت.

۴-۱. آثار ماندگار خود سیدجمال

دسته و گونه اول از آثار پیرامون سیدجمال، آثاری است که به جمع‌آوری و تنظیم آثار به جا مانده از خود سیدجمال پرداخته‌اند که می‌توان از آنها به عنوان منابع اصلی، اصیل و دست اول یاد کرد که البته شایسته مراجعه و مذاقه می‌باشند. آثار بیانی و بنانی سیدجمال اعم از کتاب، مقاله، نامه، تعلیقه و تقریرات درس‌هایش کم نیستند که خوشبختانه مجموعه آثار او با عنوان «الآثار الکامله» به چاپ رسیده و مکرر منتشر شده است.

مجموعه آثار سیدجمال که در گذشته توسط محمد عماره با عنوان «الاعمال الکامله» در مصر چاپ و منتشر شده بود. بعدها به همت و تلاش استاد و محقق گرانقدر سیدهادی خسروشاهی (رحمه الله علیه) در مجموعه‌ای ۷ جلدی (چاپ ایران) و ۹ جلدی (چاپ مصر) با عنوان «الآثار الکامله» توسط انتشارات کلبه شروق منتشر شده است. با توجه به این نکته که دو جلد ۶ و ۷ در مجموعه آثار چاپ ایران منتشر نشده است و چاپ مصر جامع و کاملتر می‌باشد. ما در این مقاله، مجموعه آثار (۹) جلدی چاپ مصر را مرجع قرار داده‌ایم که بدان اشاره و به معرفی اجمالی مجلدات آن می‌پردازیم:

جلد ۱: العروۃ الوثقی

سیدجمال در پاریس مجله «عروۃ الوثقی» را به زبان عربی در آغاز سده چهاردهم هجری با همکاری شیخ محمد عبده شاگرد سابق خود در قاهره تأسیس کرد. نشریه‌ای که با پشتیبانی ارگان جمعیتی با همین نام به وسیله وی تهیه و انتشار یافت و به طور رایگان برای شخصیت‌ها و افراد در کشورهای اسلامی ارسال می‌شده است. هدف از ارسال رایگان مجله دسترسی همه طبقات از امیر و حقیر و غنی و فقیر به آن بوده است. (ر.ک: اسدآبادی، الآثار الکامله، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۶۹) هجده شماره آن در سال ۱۳۰۱ق به مدت هفت ماه، از ۱۵ جمادی‌الاولی تا ۲۶ ذی‌الحجه، منتشر شد که تحت فشار دولت انگلیس نشر آن متوقف گردید. (جبرئیلی، سیری در تفکر کلامی معاصر، ۱۳۹۱، ص ۱۰۳)

مقالات آن عمدتاً در راستای اندیشه دینی و مبارزه با تفکرات انحرافی بوده است، ضمن تأکید فراوان بر وحدت مسلمانان روی سه اصل عنایت بیشتری داشت: اتحاد مسلمانان، مخالفت با انگلیس و اصلاح وضع داخلی ممالک اسلامی. (ر.ک: خسروشاهی، مقدمه العروۃ الوثقی، ص ۷۳-۷۱)

جلد ۲: رسائل فی الفلسفه و العرفان

مهم ترین آن رساله‌ها عبارت‌اند از: «مرآة العارفين...»، «تفسیر سورة حمد»، «الواردات فی سر التجلیات»، «مباحث عرفانی»، «فلسفه التریب و فلسفه الصناعات»، «العلم و تأثیره فی الارادة و الاختیار»، «الرد علی الدهریین» و ...

جلد ۳: الرسائل و المقالات

مهم ترین آنها: العلة الحقیقة لسعادة الانسان، المهديه و المهدي السوداني، الحكومة الاستبدادیة، بایه، الرد علی الرینان؛ الاسلام و العلم.

جلد ۴: ضیاء الخافقین

«جریده فی العلوم و السیاسة و الاخبار الصحیحة» پنج شماره، سال ۱۸۹۲م، با همکاری دیگران که در انگلستان به چاپ رسیده است. همان گونه که از عنوان بر می آید بیشتر تحلیل سیاسی و خبری است.

جلد ۵: تاریخ ایران و تاریخ الافغان

چکیده و خلاصه تاریخ ایران (حدود ۱۰۰ صفحه با مقدمه مقرر) کتاب تقریر بیانات سیدجمال در بوشهر که به قلم فرصه‌الدوله شیرازی به فارسی تحریر و تقریر شده است. تاریخ الافغان متن عربی است که با قلم سید نگارش یافته است. این اثر همراه با دو مقاله دیگر با عناوین تتمه البیان فی تاریخ الافغان و البیان فی الانجلیز و الافغان به چاپ رسیده است.

جلد ۶: *خاطرات الافغان* (آراء و افکار) تقریر محمدپاشا المخزومی

محمدپاشا المخزومی، از شاگردان سیدجمال در مدت اقامت ایشان در شهرآستانه استانبول بوده است. کتاب، تقریر دیدگاه‌ها، افکار و اندیشه‌های سیدجمال‌الدین است که به قلم محمدپاشا مخزومی تقریر شده است؛ محتوای کتاب مطالب ارزشمندی است که بیشتر جنبه کلامی - فکری و اندیشه‌ای دارد.

جلد ۷: *التعليقات علی شرح العقائد العنصديه*

متن اصلی کتاب از عبدالرحمن بن احمد بن عبدالغفار، مشهور به قاضی عضدالدین ایجی (م ۷۵۶ق) است. ملاجلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (م ۹۰۸ق) آن را شرح کرده است و سیدجمال‌الدین هنگام اقامت در مصر این شرح را تدریس می‌کرد. (رشید رضا، تاریخ الاستاذ الامام، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۲۶) عبده شاگرد ثابت و دائمی او که با وجد فراوان در آن درس‌ها شرکت می‌کرد، حاصل افادات و بیانات سید را به قلم خود تقریر و تحریر کرد. لذا این کتاب در مصر ابتداً به اسم محمد عبده منتشر شد، اما قرائن متعددی انتساب محتوای آن را به او مخدوش کرده است و در مقابل قطعیت انتساب آن را به سیدجمال تأیید می‌نماید. (ر.ک: جبرئیلی، سیری در تفکر کلامی معاصر، ۱۳۹۱، ص ۱۰۱)

جلد ۸: *نامه‌ها و اسناد سیاسی - تاریخی «فارسی - عربی»*

شامل پنج نامه به ناصرالدین شاه و هجده نامه به حاج محمد حسن امین‌الضرب، شش نامه به علمای شیعه و نامه‌های متعدد دیگری به شاگردان و دوستان و سلاطین و امرای ترکیه و مصر که مهم‌ترین آنها نامه مفصل او به ملکه و مردم انگلیس درباره شاه ایران و وضعیت نابهنجار اقتصادی این کشور است. (همان)

جلد ۹: *مجموعه رسائل و مقالات «فارسی»*

مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: نیچریه، اکهوریان یا رفتار و اخلاق نیچریان، تفسیر مفسر، درباره دین و فلسفه، درباره تعلیم و تربیت (تعلیم و تعلم و فلسفه تربیت)، سعادت انسان و

...

جلد ۱۰: المستدرکات

این جلد بناست دربرگیرنده مقالات، نامه‌ها و حواشی و تعلیقات سید بر کتاب‌هایی باشد که هنگام تدریس یا مطالعه نگاشته و هنوز چاپ نشده است. (همان)

۲-۴. آثار دیگران درباره سیدجمال

سنخ دیگر از آثار پیرامون سیدجمال، آثاری است که توسط محققان و جمال‌پژوهان به نگارش درآمده است که به عنوان منابع فرعی و ثانوی، پیرامون سیدجمال باید مورد توجه قرار گیرند. می‌توان محتوای این آثار را به دو سنخ کلی تحلیل و تقسیم کرد؛ سنخ اول: آثاری که توسط موافقان و مدافعان سیدجمال نگارش شده‌اند. سنخ دوم: آثار نافیان و مخالفان سیدجمال. در این فرصت به بیان و تشریح زیر شاخه‌های این دو سنخ کلی مطالعات پیرامون سیدجمال می‌پردازیم:

۱-۲-۴. سنخ آثار موافقان و مدافعان سیدجمال

بسیاری از پژوهشگران متناسب با دغدغه، علاقه و یا تخصص علمی خود، از جهات و زوایای گوناگونی به سیدجمال توجه کرده و درباره او مطالعه و تحقیق داشته‌اند. در این مرحله به بیان سنخ‌شناسی این آثار و تفکیک و تبیین آنها می‌پردازیم. قبل از ورود در این بخش، لازم به ذکر است که امکان دارد در یک اثر از لحاظ متعدد به سیدجمال توجه شده باشد و ابعاد و حیثیات متفاوتی را مورد مطالعه و پژوهش قرار داده باشد. به همین دلیل در بعضی موارد نام یک اثر را در سنخ‌های متعدد متذکر می‌شویم و به جهات متعدد پژوهشی آن درباره سیدجمال اشاره می‌نمائیم.

۱-۱-۲-۴. آثار ناظر به زندگی‌نامه و سفرهای سیدجمال

برخی از مهم‌ترین این آثار عبارتند از :

- *زندگانی و سفرهای سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف علی‌اصغر حلبی. (انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۳).

- شرح حال و آثار سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف میرزا لطف‌الله اسدآبادی. (انتشارات دارالفکر، قم، ۱۳۴۹).

- نامه‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف ابوالحسن جمالی اسدآبادی. (انتشارات پرستو، تهران، ۱۳۶۰).

- تاریخ بیداری ایرانیان، تألیف ناظم‌الاسلام کرمانی. (انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳).

- فریادگر قرن، تألیف رضا فرهادیان. (انتشارات بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷).

- تاکتیک‌های انقلابی سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف محمدجواد صاحبی. (انتشارات هادی، قم، ۱۳۵۸).

در این دسته از آثار مرتبط به سیدجمال، همانطور که عناوین این آثار نیز بیانگر آن است، دغدغه نویسندگان آنها شرح حیات و بیان زندگی‌نامه سیدجمال و سفرهای ایشان و همچنین ثبت وقایع تاریخی است و بیشتر درصدد معرفی وی به مخاطبان می‌باشند و کمتر به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های سیدجمال پرداخته شده است و در اغلب اوقات به نقل مستقیم سخنان، مکتوبات و گزارش حالات و خصوصیات و توانمندی‌های فردی وی بسنده کرده‌اند و گاهی به خط‌مشی و اهداف کلی دیدگاه سیدجمال نیز به صورت کوتاه و مختصر اشاره شده است.

۴-۲-۱-۲. آثار ناظر به بررسی زادگاه و ملیت سیدجمال

برخی از مهم‌ترین این آثار عبارتند از:

- اسناد و مدارک درباره ایرانی الاصل بودن سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف صفات‌الله جمالی. (انتشارات ابن‌سینا، بی‌جا، چاپ اول، ۱۳۴۷).

- هویت تاریخی سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف سیدرضا ابوالقاسمی. (انتشارات نبی‌اکرم (ص)، ۱۳۹۴).

درباره محل تولد و ملیت سیدجمال اختلاف نظرهایی مطرح است. در عین حال، قراین متعددی که ملیت و انتساب قطعی او را به ایران تأیید کند، وجود دارد و الحق جای تردیدی در این مورد باقی نمی‌گذارد، اما آنچه در این میان باید بیشتر مورد توجه و اهتمام قرار گیرد، شناخت اهداف و آرمان‌های وی و آگاهی از نقش اجتماعی و اصلاحی اوست و ملیت ایرانی و افغانی و ... وی را مسأله اصلی نمی‌دانیم. (ر.ک: محیط‌طباطبایی،

سیدجمال‌الدین اسدآبادی و بیداری مشرق زمین، ۱۳۸۰، ص ۳۳۶-۳۳۲-۵۷؛ جبرئیلی، سیری در تفکر کلامی معاصر، ۱۳۹۱، ص ۷۸-۷۷).

۴-۲-۱-۳. آثار ناظر به افکار و اندیشه‌های سیدجمال

برخی از مهم‌ترین این آثار به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی عبارتند از:

- **سیدجمال‌الدین و اندیشه‌های او**، تألیف مرتضی مدرس چهاردهی. (انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۹).

- **بیدارگران اقالیم قبله**، تألیف محمدرضا حکیمی. (انتشارات دلیل ما، قم، ۱۳۸۲).

- **گفتارخوش یارقلی**، تألیف محمد محلاتی، تصحیح: حاج سیدهدایت‌الله مسترحمی. (انتشارات فراهانی تهران، بی‌تا).

- **سیدجمال‌الدین و تفکر جدید**، تألیف کریم مجتهدی. (انتشارات تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۳).

- **خاطرات الافغان** - آراء و افکار - ، تقریر محمدپاشا المخزومی. (انتشارات مکتبه‌الشروق الدولیه، القاهره، ۱۴۲۳ق).

- **الفکر العربی فی عصر النهضه (۱۷۱۹ - ۱۹۳۹م)**، تألیف آلبرت حورانی، ترجمه کرمی غرقول. (نشر نوفل، بیروت، ۱۹۹۷م).

- **جمال‌الدین الافغانی؛ یک روشنفکر مسلمان**، تألیف انور معظم. (موسسه مطالعات عینی، دهلی‌نو، هند، ۲۰۱۷).

- **اسلام مدرن ۱۸۴۰-۱۹۴۰**، تألیف چارلز کرزمن. (انتشارات دانشگاه آکسفورد، نیویورک، ۲۰۱۰).

- **سیدجمال‌الدین افغانی و غرب**، تألیف شیخ جمیل علی. (نشر آدم، دهلی‌نو، ۲۰۰۲).

این سنخ از آثار درباره آراء، افکار و اندیشه‌های سیدجمال به رشته تحریر درآمده‌اند. سنخ این پژوهش‌ها، سیدجمال را فردی دانشمندی روشنفکر و دارای افکاری نوین و تأثیرگذار معرفی می‌کنند و بیدارگری و تجددخواهی را از عمده شاخصه‌های او برمی‌شمرند.

درباره این سنخ از آثار درباره سید باید گفت: حاوی مطالب مفید و نابی از اندیشه‌های سیدجمال می‌باشند که به نوبه خود در شناخت هر چه بهتر شأن و منزلت و تأثیر تفکرات سید در عرصه‌های مختلف بسیار ارزشمند، کاربردی و موثراند.

۴-۲-۱-۴. آثار ناظر به حیات سیاسی - اجتماعی سیدجمال

برخی از مهم‌ترین این آثار به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی عبارتند از:

- *نقش سیدجمال‌الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین*، تألیف محمد محیط طباطبایی. (انتشارات کلبه شروق، قم، ۱۳۸۰).

- *سیدجمال‌الدین اسدآبادی مصلحی متفکر و سیاستمدار*، تألیف سید احمد موثقی. (دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۰).

- *علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه سیاسی و آرای اصلاحی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف سید احمد موثقی. (انتشارات فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۸).

- *تغییرات اجتماعی در اندیشه سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف مجید کافی. (انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۰).

- *اندیشه سیاسی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف غلامرضا ضابط‌پور. (انتشارات دانش و اندیشه معاصر، تهران، ۱۳۸۰).

- *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، تألیف حمید عنایت. (انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۸).

- *گرایش‌های سیاسی در جهان عرب*، تألیف مجید خدوری، ترجمه عبدالرحمن عالم. (دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وابسته به وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۶۹).

- *جمال‌الدین الافغانی و فلسفه الجامعة الاسلامیة*، تألیف سمیر ابوحمدان. (الشركة العالمية الكتاب، بیروت، ۱۹۹۲م).

- *جمال‌الدین الافغانی*، تألیف حسن الحنفی. (مکتبة الاسرة، مصر، ۱۹۹۹م).

- *مسلمون ثوار*، تألیف محمد عماره مصری. (دارالشروق، بیروت، ۱۹۸۸م).

- *زعماء الاصلاح في العصر الحديث*، تأليف احمد امين. (دار الكتب العلميه، بيروت، ۱۴۲۶ق).

- *اميرالبيان شكيب ارسلان*، تأليف احمد الشرباصي. (موسسة المصرية العامه، قاهره، ۱۹۶۳م).

- *الاسلام و حركات التحرير العربيه*، تأليف ابوخليل شوقي. (دارالفكر المعاصر، دمشق، ۱۳۹۵ق).

- *تاريخ الاستاذ الامام الشيخ محمدعبدہ*، تأليف محمد رشيد رضا. (دارالفضيله، القاهره؛ ۱۴۲۷ق).

- *بيوگرافي سياسي سيدجمال الدين افغانى*، تأليف نيكي آر. كدى. (انتشارات دانشگاه كاليفرنيا، برکلي، ۲۰۰۱).

- *واکنشى اسلامى به امپرياليسم*، تأليف نيكي آر. كدى. (انتشارات دانشگاه كاليفرنيا، برکلي، ۲۰۲۰).

این سنخ از آثار، بیشترین حجم از مجموعه آثار درباره سیدجمال را به خود اختصاص داده است. در این طیف از آثار، نویسندگان با توجه به نوع نگاه و تخصص خویش، درصدد تبیین و تحلیل هرچه بیشتر اندیشه‌های سیدجمال و تحلیل رفتارهای سیاسی - اجتماعی وی هستند. این کتاب‌ها سیدجمال را فردی مصلح، متفکر، سیاستمدار، بیدارگر معرفی می‌نمایند. این سنخ از آثار در جهت شناخت نحوه عملکرد سیدجمال در عرصه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی و دیگر حوزه‌ها مرتبط، بسیار ارزشمند و موثراند، اما اولاً فی‌الجملة باید گفت که نگاه روش‌مندان به آثار سیدجمال ندارند، ثانیاً کمتر در صدد بیان مبانی معرفتی سیدجمال هستند، هرچند در بعضی از موارد به صورت گذرا به مبانی معرفتی سیدجمال اشاره داشته‌اند. ثالثاً هیچکدام از کتاب‌های مرتبط با آثار سیدجمال درصدد ترسیم منظومه معرفتی سیدجمال و تأثیر آن بر اندیشه و رفتارهای سیاسی اجتماعی وی نبوده‌اند و شاید بتوان گفت که این امر از نگاه این ایشان پنهان مانده و مورد غفلت قرار گرفته است.

۴-۲-۱-۵. آثار ناظر به دفاع و پاسخگویی به اتهامات و اتهامات پیرامون سیدجمال

هرچند تمامی آثاری که در راستای تبیین هر چه بیشتر بینش، منش و کنش سیدجمال تألیف شده‌اند به نحوی، دفاع از سیدجمال محسوب می‌گردند؛ ولی اثر شاخصی که به صورت مستقل در این باره به نگارش درآمده است، عبارت است از:

– *دفاع از سیدجمال‌الدین حسینی و سخنی با تاریخ‌نگاران عصر پهلوی*، تألیف سیدهادی خسروشاهی. (انتشارات کلبه‌شروق، قم، ۱۳۹۱).

بخش اصلی این اثر به صورت مقاله در سالنامه «مکتب تشیع» در سال ۱۳۴۳ منتشر شد. چاپ دوم به طور مستقل در سال ۱۳۴۳ منتشر شد و چاپ سوم با تجدیدنظر و اضافات لازم در اردیبهشت ۱۳۴۸ در چاپخانه حکمت قم به چاپ رسیده است. مرحوم خسروشاهی در مقدمه این کتاب هدف از تألیف این اثر را اینگونه می‌نویسد: «غرض ما از نشر این رساله، آشنا ساختن نسل جوان با راه و روش سید، روشن نمودن گوشه‌های تاریک تاریخ زندگی این مرد بزرگ قرن ما، دفاع کردن از سید و هدف‌های ملی و اسلامی او و جواب گفتن به یاهوها، تهمت‌ها، افسانه‌ها، دروغ‌ها و شایعاتی است که برای جلوگیری از رشد فکری ملل آسیا و آفریقا و برای سلب نمودن اعتماد و اطمینان مردم مسلمان مشرق زمین از رهبران بزرگ مذهبی، ناجوانمردانه درباره سید منتشر می‌سازند.» این کتاب ارزشمند و خواندنی به موضوعات متعددی درباره سیدجمال پرداخته است. موضوعاتی چون؛ ملیت سیدجمال، ارتباط سید با بریتانیا، نقش سیدجمال در نهضت بیداری و مقاومت مردم ایران، نقش سیدجمال در نهضت مشروطیت، نقد آثار ابراهیم صفایی درباره سید و غیره.

۴-۲-۱-۶. آثار ناظر به مبانی فکری – معرفتی سیدجمال

در حوزه تبیین مبانی فکری – معرفتی سیدجمال نیز آثار ارزنده و متعددی به نگارش درآمده؛ شاخصه‌ها و مولفه‌های اصلی این سنخ از آثار این است که به تبیین و مبرهن ساختن مبانی کلامی – اعتقادی سیدپرداخته‌اند، البته هرچند در این آثار به طور مستقل به سیدجمال پرداخته نشده است اما در بخش‌هایی از این کتاب‌ها به برخی از دیدگاه‌ها و مبانی فکری و معرفتی سیدجمال اشاره شده است. یعنی به سیدجمال به عنوان بخشی از

یک جریان فکری و معرفتی تأثیرگذار توجه گردیده است. برخی از مهم‌ترین این دسته از آثار عبارتند از:

- *بررسی نهضت‌های اصلاحی در صد ساله اخیر*، تألیف مرتضی مطهری. (انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۵).

- *آسیب‌شناسی دین پژوهی معاصر*، تألیف عبدالحسین خسروپناه. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ۱۳۸۸).

- *سیری در تفکر کلامی معاصر*، تألیف محمدصفر جبرئیلی. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۱).

- *سیدجمال‌الدین اسدآبادی مجدد نهضت احیای فکردینی*، تألیف محمدجواد صاحبی. (نشر احیاگران، قم، ۱۳۸۶).

شاخصه اصلی و نقطه اشتراک این آثار در این است که سیدجمال را بهره‌مند از مبانی کلامی شیعی و برخوردار از عقلانیت اسلامی در بینش، منش و کنش‌های فردی و سیاسی و اجتماعی معرفی کرده‌اند. تفاوت این نویسندگان در نوع نگاه و زوایای مختلفی است که با توانایی، اشراف و سبک منحصر به فرد خود بر آثار سیدجمال داشته‌اند و توانسته‌اند به تبیین برخی از مبانی فکری و معرفتی وی بپردازند؛ اگرچه بسیاری از مباحث مربوط به هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و دین‌شناسی از نظر سیدجمال در این آثار نیامده است، اما به نوبه خود در صدد تبیین مبانی فکری - معرفتی سیدجمال برآمده‌اند.

۴-۲-۱-۷. آثار ناظر به جریان ساز بودن سیدجمال

برخی از مهم‌ترین این آثار عبارتند از:

- *بررسی نهضت‌های اصلاحی در صد ساله اخیر*، تألیف مرتضی مطهری. (انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۵).

- *آسیب‌شناسی دین پژوهی معاصر*، تألیف عبدالحسین خسروپناه. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ۱۳۸۸).

- *سیدجمال‌الدین اسدآبادی پایه‌گذار نهضت اسلامی*، تألیف صدر واثقی. (انتشارات پیام، تهران، ۱۳۵۵).

- سیدجمال‌الدین اسدآبادی مجدد نهضت احیای فکری، تألیف محمدجواد صاحبی. (نشر احیاگران، قم، ۱۳۸۶).

- جریان شناسی اعتزال نو، تألیف محمد عرب صالحی. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۳).

- بررسی آراء و نگرش‌های قرآنی سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف محمد اصدق پور. (انتشارات امین‌نگار، تهران، ۱۳۹۸).

در این سنخ از آثار، سیدجمال به عنوان جریان‌ساز، مجدد و یا بنیان‌گذار حرکت‌های فکری، دینی، اصلاحی، اجتماعی مطرح گردیده است و سلسه جنبان نهضت‌های اصلاحی و اسلامی و یا پایه‌گذار سبک تفسیر اجتماعی از قرآن کریم معرفی شده است. باید گفت در این سنخ از آثار، پژوهشگران درصدد تبیین تأثیرات بینش، منش و کنش سیدجمال بر شاگردان و دیگر معاصران وی می‌باشند و با روشی مقایسه‌ای به بیان تفاوت نگاه بینشی و عملکرد سید با پیشینیان اشاره دارند. در این سنخ از آثار تلاش گردیده تا سبک‌های نوینی که توسط سید در عرصه‌های مختلف بنا نهاده شد و سبب ایجاد جریان‌ها و حرکت‌های فکری، اصلاحی و نوگرایانه متأثر از سید گردید را تشریح و تبیین نمایند. می‌توان گفت یکی از ارزنده‌ترین و کاربردی‌ترین آثار درباره سید همین سنخ از مطالعات می‌باشند؛ زیرا اسباب شناخت اهمیت، نقش و تأثیرات سیدجمال بر دیگران و آینده‌گان را که در واقع نتیجه یک عمر تلاش و تحمل مرارت‌ها توسط وی بوده است را بیش از پیش را برای حقیقت‌طلبان درباره سید فراهم می‌آورند.

۴-۲-۱-۸. آثار ناظر به عقل‌گرا بودن سیدجمال

از شاخصه‌های بارز سیدجمال، عقل‌گرایی اوست. تأملات عقل‌گرایانه ایشان در تحلیل و تفسیر قضایای اسلامی و همچنین آیات قرآن کریم اعم از مسائل فلسفی، اجتماعی و اخلاقی در آثارش به خوبی مشهود است. در ادامه با دسته‌بندی و تفکیک سنخ آثار ناظر به عقل‌گرایی سیدجمال به : عقل‌گرایی اعتدالی و عقل‌گرایی افراطی، بیشتر به توصیف و تحلیل سنخ این آثار و بیان وجه تمایز آنها با یکدیگر خواهیم پرداخت:

۴-۲-۱-۸-۱. آثار ناظر به عقل‌گرایی اعتدالی سیدجمال

برخی از مهم‌ترین آثاری که در آنها به شاخصه عقل‌گرایی اعتدالی سید اشاره شده است، عبارتند از:

- **سیری در تفکر کلامی معاصر**، تألیف محمدصفر جبرئیلی. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۱).

- **جریان‌شناسی اعتزال نو**، تألیف محمد عرب صالحی. (انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۳).

- **بررسی آراء و نگرش‌های قرآنی سیدجمال‌الدین اسدآبادی**، تألیف محمد اصدق پور. (انتشارات امین‌نگار، تهران، ۱۳۹۸).

این سنخ آثار، رویه عقل‌گرایانه سیدجمال در پرداختن به مسائل و شبهات را همراه با اعتدال و میانه‌روی می‌دانند، و معتقدند عقل‌گرایی وی در چهارچوب قواعد و اصول عقلانیت اسلامی بوده است. برای مثال به رساله «تفسیر مفسر» (اسدآبادی، *الآثار الکامله*، ۱۴۲۳ق، ج ۹، ص ۱۹۶-۱۸۷) که توسط سیدجمال در نقد و ردّ تفسیر عقل‌گرایانه افراطی و علم‌زده سیداحمدخان هندی نگاشته شده است، استناد شده است.

۴-۲-۱-۸-۲. اثری ناظر به عقل‌گرایی افراطی سیدجمال

در اثری که پیرامون مناهج تفسیری در قرن چهاردهم تألیف شده است، سیدجمال را عقل‌گرایی افراطی خوانده است. آن اثر عبارت است از:

- **اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر**، تألیف فهدبن عبدالرحمن الرومی. (بیروت، الرسالة، ۱۴۱۸ق).

فهدبن عبدالرحمن الرومی در کتاب خود، پس از معرفی سید جمال به عنوان مؤسس و پایه‌گذار یک مدرسه عقلی-اجتماعی در تفسیرقرآن و معرفی اجمالی این مدرسه، این جریان فکری را متهم به عقل‌گرایی محض، افراطی و مجرد از نصوص می‌نماید و به نمونه‌هایی از تفسیر المنار و کلمات عبده و رشید رضا اشاره می‌نماید. (الرومی، *اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر*، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۷۲۹).

در حالی که به نظر می‌رسد خود سید جمال با اینکه پیشگام عقل‌گرایی و تفسیر اجتماعی قرآن کریم بود، در همه احوال پایبند به اصول کلامی و عقلانی در تفسیر نیز بوده است، و از حد اعتدال در عقل‌گرایی خروج ننموده است. خود سیدجمال نیز، همان‌طور که در تقابل وی با تفسیرسیداحمدخان اشاره شد، با افراط در عقل‌گرایی مخالف بود. بله، برخی از کسانی که سعی در ادامه راه و پیمودن مسیر اصلاحی سیدجمال را داشتند، گاه از

مسیر اعتدال خارج شده و در ورطه افراط در عقل‌گرایی پا نهاده‌اند که از جمله می‌توان به جناب رشید رضا در تفسیر المنار اشاره نمود. (ر.ک: اصدق پور، بررسی آراء و نگرش‌های قرآنی سیدجمال‌الدین اسدآبادی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۷-۱۶۵) دیگران نیز به انحراف برخی از شاگردان سیدجمال از مسیر آرمان‌های وی اشاره نموده‌اند. (ر.ک: محیط طباطبائی، نقش سیدجمال‌الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین، ۱۳۸۰؛ عنایت، سیری در تفکر سیاسی عرب، ۱۳۸۵).

۴-۲-۱-۹. آثار ناظر به نومعتزله بودن سیدجمال

سیدجمال، یکی از صاحب‌نظران برجسته و تأثیرگذار در جریان فکری نومعتزلیان است و می‌توان گفت که وی اولین شخصیتی است که عقلانیت اسلامی را به شکل اجتماعی در جهان اسلام مطرح کرد و معتقد بود که این عقلانیت باید حضور سیاسی - اجتماعی داشته باشد. نام اثری که به این ویژگی سیدجمال پرداخته است، عبارت است از:

- *جریان‌شناسی اعتزال نو*، تألیف محمد عرب‌صالحی. (پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۳).

اعتزال نو، از جهت رویکرد و روش، نسبت به اشاعره و اهل حدیث، به تشیع و مبانی آن نزدیک است و شالوده فکری و معرفتی ایشان، عقلانیت و انفتاح باب اجتهاد است. بر همین اساس می‌توان گفت یکی از شاخصه‌های اصلی معتزله و پس از آن نومعتزلیان پیروی از عقل و عقل‌گرایی است. در واقع این ویژگی سیدجمال، ریشه در همان شاخصه عقل‌گرایی او دارد. (ر.ک: عرب‌صالحی، جریان‌شناسی اعتزال نو، ۱۳۹۳، ج ۱، مصاحبه با عبدالحسین خسروپناه، ص ۱۰۱-۹۷؛ همان، مصاحبه با محمدصفر جبرئیلی، ج ۱، ص ۱۳۲-۱۲۹).

۴-۲-۱-۱۰. آثار ناظر به سبک تفسیری سیدجمال

آثاری که به تبیین مبانی تفسیری سید پرداخته‌اند، عبارتند از:

. *بررسی آراء و نگرش‌های قرآنی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف محمد اصدق پور. (انتشارات امین‌نگار، تهران، ۱۳۹۸).

. *آراء تفسیری سیدجمال‌الدین اسدآبادی و ابعاد اجتماعی آن*، تألیف محمد اصدق پور. (فصلنامه پرتو وحی، ش ۵، زمستان و پاییز ۱۳۹۵).

پژوهشگر در این دو اثر قرآن‌پژوهانه، تلاش کرده تا گرایش، روش و منهج تفسیری سیدجمال را واکاوی و استخراج نماید. مبنای سیدجمال برای حل مسائل جامعه و کشورهای اسلامی و نجات آنها از انحطاط و استبداد و استعمار و جهل و خرافه و ... «رجوع و بازگشت به قرآن» و احیای تأثیرگذاری قرآن بر مناسبات اجتماعی است. بر اساس این مبنای تفسیری، سیدجمال برای رسیدن به چنین اهداف عالی اصلاحی، به گرایشی روی آورد که نزدیک‌ترین مسیر برای تحقق بخشیدن به این آرمان‌هاست که بعدها به نام «گرایش تفسیر اجتماعی» از قرآن کریم نام‌گذاری شده است.

«تفسیر اجتماعی»، گرایشی است در تفسیر و از شاخه‌های تفسیر اجتهادی است. (مؤدب، روش‌های تفسیری قرآن، ۱۳۸۰، ص ۲۷۹). که با اقبال گسترده مفسران معاصر رو به رو شده است؛ به طوری که کمتر تفسیری در دوران معاصر از این گرایش تهی است. در این گرایش، مفسر به طرح گسترده و عمیق مباحث اجتماعی قرآن در کنار مباحث و احکام فردی اهتمام نشان داده، می‌کوشد به همه آیات قرآن از زاویه طرح و حل مسائل و مشکلات اجتماعی جوامع بشری، و به طور خاص جامعه مسلمانان، بنگرد و به تفسیر بپردازد. همچنین می‌کوشد با تطبیق آموزه‌های قرآن کریم بر مسائل اجتماعی، مشکلات و مسائل اجتماعی را بر قرآن عرضه کرده با جست‌وجوی راه حل‌ها و درمان آن‌ها، جامعه اسلامی را به سمت تحول و پیشرفت سوق دهد. بنابراین، باید اذعان داشت که نوع نگاه سیدجمال به قرآن همراه با نوعی گرایش اجتماعی در تفسیر بوده است.

۴-۲-۱۱. آثار متنوع دیگر پیرامون سیدجمال

پیرامون زوایای مختلف زندگی و شخصیت سیدجمال، آثار متعدد دیگری در قالب پایان‌نامه، مقالات و همایش‌ها نیز به نگارش درآمده که عناوین این آثار گویای سنخ مطالعات آنها می‌باشد. سنخ برخی از این آثار تطبیق و مقایسه آراء و اندیشه‌های سیدجمال با اندیشمندان و متفکر دیگری می‌باشد که این سنخ نیز به نوبه خود ارزشمند و حاوی نوآوری‌های تحلیلی درباره سیدجمال می‌باشد. مناسب است به برخی از مهم‌ترین این آثار اشاره گردد:

۴-۲-۱۱-۱. پایان‌نامه‌ها

- روش‌شناسی بومی‌سازی مفاهیم مدرن سیاسی؛ مطالعه موردی: سیدجمال‌الدین اسدآبادی، آیت‌الله نائینی و امام خمینی(ره)، مقطع دکتری، پدیدآور: مرتضی شیروودی.(دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم سیاسی، ۱۳۹۰).
- مطالعه تطبیقی اصلاحات در اندیشه سیاسی امام‌خمینی و سیدجمال‌الدین اسدآبادی، مقطع کارشناسی ارشد، پدیدآور: اصغر مردعلی.(دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده علوم سیاسی، ۱۳۹۴).
- بررسی زمانه، زندگی و اندیشه‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی، مقطع کارشناسی ارشد، پدیدآور: نجم‌الدین میناپور.(دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۲).
- جایگاه نواندیشی دینی در اندیشه سیدجمال‌الدین اسدآبادی، مقطع کارشناسی ارشد، پدیدآور: زهرا حمیدی.(دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۹۴).
- مواجهه متفکران مسلمان با غرب با تأکید بر آراء سیدجمال‌الدین اسدآبادی و علامه محمد اقبال لاهوری، مقطع کارشناسی ارشد، پدیدآور: محسن ستوده.(دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران، دانشکده علوم انسانی، ۱۳۹۷).
- مقایسه اندیشه سیاسی و اجتماعی سیدجمال‌الدین اسدآبادی و محمد اقبال لاهوری، مقطع کارشناسی ارشد، پدیدآور: محمد صادقی مهر.(دانشگاه خوارزمی، دانشکده علوم سیاسی، ۱۳۹۵).

۲-۱۱-۲-۴. مقالات

- سیدجمال‌الدین و نهضت اتحاد کشورهای اسلامی، تألیف جاوید اقبال.(فصلنامه تاریخ فرهنگ معاصر، سال ۶، ش ۲۳-۲۴، ۱۳۸۳).
- شناخت من از سیدجمال‌الدین، تألیف سید جعفر شهیدی.(فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر، ش ۱۷-۱۸، بهار و تابستان ۱۳۷۵).
- اسلام و مدرنیته در اندیشه سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف محمدعلی توانا.(مجله پژوهش علوم سیاسی، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۵).

- مولفه‌های روشنفکری در اندیشه اجتماعی سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی، تألیف مجیدکافی و رضاکلوری. (دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۲، ش ۳، ۱۳۸۹).
- زمینه‌های تاریخی و سیر اندیشه اصلاح‌گرایی دینی سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی، تألیف منصور نصیری. (فصلنامه معرفت، ش ۵۱، ۱۳۸۹).
- حکومت رحیمه حکیمه در اندیشه سیاسی - اجتماعی سیدجمال‌الدین حسینی، تألیف جمعه‌خان محمدی. (فصلنامه آموزه، ش ۲، ۱۳۸۲).
- آراء تفسیری سیدجمال‌الدین اسدآبادی و ابعاد اجتماعی آن، تألیف محمد اصدق پور. (فصلنامه پرتو وحی، ش ۵، زمستان و پاییز ۱۳۹۵).

۴-۲-۱-۱۱-۳. همایش‌ها

- بررسی علل، مبانی و روش‌های اندیشه بازگشت به قرآن سیدجمال‌الدین اسدآبادی، تألیف علی سیفی عارف و احمد مرادخانی. (دومین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی ایران، ۱۳۹۵).
 - نقش سیدجمال‌الدین اسدآبادی در ایجاد و تعمیق خودباوری، تألیف حسن حسین‌زاده شانه‌چی. (همایش منطقه ای نخبگان فرهنگی، خودباوری در فرهنگ اسلامی و ایران، ۱۳۸۸).
- این موارد تنها بخشی از مقالات، پایان‌نامه‌ها و همایش‌هایی است که پیرامون ابعاد شخصیتی سیدجمال و اندیشه‌ها و فعالیت‌های اصلاحی و سیاسی - اجتماعی وی به نگارش درآمده‌اند. هر کدام از این آثار و پژوهش‌ها، متناسب با رسالتی که طبق عنوان و موضوع خود برعهده دارند، حاوی مطالب و اطلاعات و تحلیل‌های مفیدی حول محور سیدجمال می‌باشند.

۴-۲-۲. سنخ آثار نافیان و مخالفان سیدجمال

- در میان آثار فراوان متفکران بسیاری که درباره زوایای مختلف زندگی و حیات علمی - فرهنگی، سیاسی - اجتماعی سیدجمال‌الدین، همّت به نگارش و خلق اثر داشته‌اند، برخی

از نویسندگان به نقد و یا نفی سیدجمال قلم زده‌اند که به نوبه خود قابل توجه می‌باشند که به سنخ‌شناسی برخی از این آثار اشاره می‌کنیم :

- ۴-۲-۱. سنخی از آثار که سید را عنصری نفوذی و جاسوس معرفی می‌کنند
- *حقوق بگیران انگلیس در ایران*، تألیف اسماعیل رائین. (انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۴۷).
 - *اسناد سیاسی دوره قاجار*، تألیف ابراهیم صفایی. (انتشارات بابک، تهران، ۱۳۵۵).
 - *بازیگر انقلاب شرق؛ جمال‌الدین افغانی*، تألیف مه‌راب امیری، با مقدمه ابراهیم صفایی. (بی‌جا، تهران، ۱۳۴۵).
 - *انقلاب ایران*، تألیف ادوارد گرانویل براون، مترجم: احمد پژوه شیرازی. (انتشارات کانون معرفت، تهران، ۱۳۲۹).
 - *رهبران مشروطه*، تألیف ابراهیم صفایی. (انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۶۲).
 - *کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران*، کوشش احمد بشیری. (نشر نو، تهران، ۱۳۶۲).

۴-۲-۲. سنخی از آثار که سید را فرامانوس می‌دانند

- *سازمان جهانی فراماسونری*، تألیف ولی‌الله یوسفیه. (بی‌جا، تهران، ۱۳۵۲).
- *فراموشخانه و فراماسونری در ایران*، تألیف اسماعیل رائین. (انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۷).

۴-۲-۳. سنخی از آثار که سید را پنهان‌کار و بی‌سواد خطاب کرده‌اند

- *پنهان‌کاری‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تألیف سیدجواد طباطبایی. (وب‌سایت مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخل سیدجمال‌الدین اسدآبادی، فروردین ۱۳۹۹).
- www.cgie.org.ir

- دربارهٔ میزان دانش سیدجمال و مسئلهٔ پروتستانیسیم اسلامی، تألیف سیدجواد طباطبایی. (وب سایت فرهنگ امروز، فروردین ۱۳۹۹).
www.farhangemrooz.com

۴-۲-۳. در نقد نافیان و مخالفان سیدجمال

ناظر به آثار یادشده در نقد و نفی سیدجمال باید گفت: در این رویکرد سلبی پاره‌ای سید را از عوامل نفوذی بیگانگان برشمرده‌اند. این بدبینی یا به خاطر سفرهای طولانی و دائمی او به لندن، پاریس، مسکو و ... بوده و یا به خاطر آنکه در ایران علیه استبداد شاه وقت قیام کرده است. (خسروشاهی، ۱۳۹۱، ص ۱۴) در تحلیل این سنخ نگاه باید گفت که شخصیت پرتلاش، صریح و بی‌باکی همانند سید که در همه مناطق بر علیه استعمار خارجی و استبداد داخلی فعالیت جدی داشته است و از ظلم‌ها و جنایاتشان پرده برمی‌داشته و میدان‌دار مبارزه با نمادهای استعماری و استبدادی در ایران و هند و افغانستان و مصر و ... بوده است، کاملاً طبیعی است که دستگاه تبلیغاتی و قلم به دستان وابسته به قدرت حاکمه و عوامل پیدا و پنهان استعمار پیر، بی‌کار ننشسته و با آگاهی کامل از نقاط ضعف و حساسیت جامعه نسبت به مسائل مذهبی و ملی، شروع به عوام‌فریبی و مخدوش نمودن چهره خدوم و مبارز سیدجمال نماید. قطعاً اگر سید نیز برای منافع آنان خطری نمی‌داشت و بر علیه آنان زبان و بنان را به چرخش در نمی‌آورد، همین دستگاه حاکمه و جیره‌خواران قلم به دستش، از سیدجمال قدیسی بی‌بدیل به تصویر می‌کشیدند. سیدجمال شخصیتی است که هنوز آنگونه که باید شناخته نشده است، به همین دلیل برخی دوستان از روی عدم آگاهی از اندیشه‌های اصلاحی و مبانی معرفتی وی و دشمنان با هدف مخدوش کردن شخصیت و در نهایت مهجور نمودن راه و اهداف بلند ایشان، به نقد و یا نفی وی پرداخته‌اند و در بسیاری از موارد از حیثه انصاف نیز گام را فراتر نهاده‌اند و اغراض دیگری غیر از درک و بیان «حقیقت» را دنبال نموده‌اند و مسلمات فکری و حقایق حیات علمی، سیاسی و اجتماعی سید را نادیده گرفته‌اند و انکار نموده‌اند. امری مسلم و طبیعی است که عملکرد سیدجمال نیز همانند بسیاری از مصلحان اجتماعی و فعالان عرصه سیاست، خالی از نقص و کاستی نبوده است؛ اما درک صحیح و عمیق از منظومه فکری - معرفتی وی و آگاهی از مبانی بینشی، منشی و کنشی سیدجمال، موجب قضاوتی منصفانه و واقع بینانه از عملکرد ایشان در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی خواهد شد و چه بسا بسیاری از اشکالات و نقدهای طرح شده پیرامون این شخصیت مرتفع گردد. با توجه به اینکه پاسخگویی به مسایل و شبهات پیرامونی سیدجمال از موضوع این مقاله خارج است، اما در جهت پاسخگویی به سوالات و ابهامات پیرامون سیدجمال، ضروری است که به کشف، تبیین و تدوین منظومه معرفتی سیدجمال پرداخته شود تا درباره اندیشه و مبانی فکری ایشان روشن‌نگری صورت گیرد و ناقدان و نافیان وی، به حقیقت فکری و مبانی معرفتی ایشان ارجاع داده شوند. بر همین

اساس مراجعه به منابع اصیل و دست اول عقاید و آراء سید را برای درک حقیقت و رسیدن به قضاوتی منصفانه، امری ضروری می‌دانیم و حقیقت‌جویان را به شناخت مبانی بینشی، منشی و کنشی سیدجمال از طریق واکاوی آثاری که در این مقاله به سنخ‌شناسی آنان پرداخته شده است ارجاع می‌دهیم. قضاوت را در این حوزه به عقل و انصاف و حق‌طلبی مخاطبان واگذار می‌نماییم.

۵. نتیجه‌گیری

نتیجه سخن اینکه پیرامون شخصیت فعال، پرتحرک، صریح و بی‌باکی مانند سیدجمال‌الدین اسدآبادی که دارای ابعاد متعدد دینی، علمی، اجتماعی و سیاسی می‌باشد، آثار بسیاری به رشته تحریر درآمده است و همچنان نیز این شخصیت در کانون توجه پژوهشگران و تحلیلگران قرار دارد. باید اذعان کنیم که آثار پیرامون سیدجمال بیش از آثاری است که در این مقاله به آنها اشاره شد می‌باشند و در این فرصت کوتاه فقط به برخی از مهم‌ترین این آثار پرداخته شده است؛ اما به همین مقدار، اهم موارد و سنخ‌های گوناگون مطالعات پیرامون سیدجمال معرفی و برجسته گردید. در مجموع باید گفت: ساحت‌های مطالعاتی ناظر به اندیشه‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی یا با رویکرد ایجابی است و یا با رویکرد سلبی. در رویکرد ایجابی صاحبان آثار یا به استخراج داده‌ها، یا به ساختار داده‌ها و یا به بسط داده‌های فکری و اندیشه‌ای سید از متون مکتوب ایشان و گفتارهای شفاهی او پرداخته‌اند. در رویکرد سلبی و یا نفی سیدجمال نیز با سه حیطة مواجه هستیم. انتقاد از اندیشه‌های او، آسیب‌شناسی اندیشه‌های سید و یا انکار او در این رویکرد قابل ملاحظه است.

اول ثمره و نتیجه سنخ‌شناسی مصالعات پژوهی درباره سیدجمال، آگاهی حقیقت‌طلبان و آشنایی کنجکاوان شناخت‌بینش، منش و کنش‌های سیدجمال، از دامنه و گستره پیشینه مطالعات و پژوهش‌های پیرامون وی می‌باشد. در نتیجه، از این طریق راه وصول به منابع اصیل و دست اول معرفت و کسب اطلاعات بیشتر برای آنان فراهم خواهد بود.

از نتایج و کارکردهای سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی درباره سیدجمال، تعیین مرزهایی میان گونه‌های متعدد و متفاوت است که به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که بتواند میان گونه‌های مطالعاتی متنوع، جداسازی نماید و تبعی هدفمند داشته باشد.

از دیگر فوائد و کارکردهای سنخ‌شناسی مطالعات پژوهی پیرامون سیدجمال، که اهمیت آن را بیش از پیش نمایان می‌سازد این است که، گونه‌های مطالعاتی، ابزار مناسبی برای تحلیل می‌باشند و طریق وصول به شناخت‌اند و موجب ارتقاء دقت و پیدایی نظم و وصول

به تنظیم نتایج پیرامونی را فراهم می‌آورند. در نتیجه به سوالات، ابهامات و کنجکاویهایی پژوهشگر، حول محور سیدجمال پاسخ داده می‌شود.

نتیجه مهم دیگر، آشکار شدن این حقیقت است که؛ هرچند در تمامی این آثار به شخصیت و فعالیت‌های سیدجمال از زوایا و ابعاد گوناگون نگریسته شده است؛ اما هنوز یک اثر منسجم و یکپارچه که دربردارنده و گویای «منظومه فکری - معرفتی سید جمال» باشد به رشته تحریر در نیامده است. این نقص و کاستی در تبیین و ترسیم هندسه معرفتی و نظام فکری سیدجمال محسوس است. تحقق این منظومه معرفتی حول محور سید، امری ضروری و با اهمیت می‌باشد که در پرتو آن به بسیاری از سوالات، ابهامات و کنجکاویهایی پژوهشگران پیرامون سیدجمال بصورت مبنایی و منطبق با اصول بینشی و منشی سیدجمال پاسخ داده خواهد شد.

فهرست منابع و مآخذ

منابع فارسی

۱. اسدآبادی، میرزا لطف الله، *شرح حال و آثار سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، انتشارات دارالفکر، قم، ۱۳۴۹. ۲. ابوالقاسمی، سیدرضا، *هویت تاریخی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، انتشارات نبی اکرم(ص)، ۱۳۹۴.
۳. امیری، مهرباب، *بازیگر انقلاب شرق؛ جمال‌الدین افغانی*، با مقدمه ابراهیم صفایی، بی جا، تهران، ۱۳۴۵.
۴. اصدق پور، محمد، *بررسی آراء و نگرش‌های قرآنی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، با مقدمه استاد سیدهدادی خسروشاهی، انتشارات امین‌نگار، تهران، ۱۳۹۸.
۵. بشیری، احمد، *کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران*، نشر نو، تهران، ۱۳۶۲.
۶. جبرئیلی، محمدصفر، *سیری در تفکر کلامی معاصر*، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۱.
۷. جمالی‌اسدآبادی، ابوالحسن، *نامه‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، انتشارات پرستو، تهران، ۱۳۶۰.

۸. جمالی اسدآبادی، صفات الله، *سید جمال الدین اسدآبادی؛ اسناد و مدارک درباره ایرانی الاصل بودن وی*، انتشارات ابن سینا، بی جا، چاپ اول، ۱۳۴۷.
۹. حکیمی، محمدرضا، *بیدارگران اقلیم قبله*، انتشارات دلیل ما، قم، ۱۳۸۲.
۱۰. حلبی، علی اصغر، *زندگانی و سفرهای سید جمال الدین اسدآبادی*، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۳.
۱۱. خدوری، مجید، *گرایش‌های سیاسی در جهان عرب*، ترجمه عبدالرحمن عالم، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۶۹.
۱۲. خسروشاهی، سیده‌ادی، *دفاع از سید جمال الدین حسینی و سخنی با تاریخ‌نگاران عصر پهلوی*، انتشارات کلبه شروق، قم، ۱۳۹۱.
۱۳. خسروپناه، عبدالحسین، *آسیب‌شناسی دین پژوهی معاصر*، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ۱۳۸۸.
۱۴. رائین، اسماعیل، *حقوق بگیران انگلیس در ایران*، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۴۷.
۱۵. _____، *فراموشخانه و فراماسونری در ایران*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۷.
۱۶. صاحبی، محمدجواد، *سید جمال الدین اسدآبادی مجدد نهضت احیای فکری دینی*، نشر احیاگران، قم، ۱۳۸۶.
۱۷. _____، *تاکتیک‌های انقلابی سید سید جمال الدین اسدآبادی*، انتشارات هادی، قم، ۱۳۵۸.
۱۸. صفایی، ابراهیم، *اسناد سیاسی دوره قاجار*، انتشارات بابک، تهران، ۱۳۵۵.
۱۹. _____، *رهبران مشروطه*، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۶۲.
۲۰. ضابط‌پور، غلامرضا، *اندیشه سیاسی سید جمال الدین اسدآبادی*، انتشارات دانش و اندیشه معاصر، تهران، ۱۳۸۰.
۲۱. عنایت، حمید، *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۸.
۲۲. عرب صالحی، محمد، *جریان‌شناسی اعتزال نو*، جلد اول، چاپ اول، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۳.

۲۳. فرهادیان، رضا، *فریادگر قرن*، انتشارات بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷.
۲۴. کافی، مجید، *تغییرات اجتماعی در اندیشه سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۰.
۲۵. کرمانی، ناظم الاسلام، *تاریخ بیداری ایرانیان*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳.
۲۶. براون، ادوارد گرانویل، *انقلاب ایران*، مترجم: احمد پژوه شیرازی، انتشارات کانون معرفت، تهران، ۱۳۲۹.
۲۷. مجتهدی، کریم، *سیدجمال‌الدین و تفکر جدید*، انتشارات تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۳.
۲۸. محلاتی، محمد، *گفتارخوش یارقلی*، تصحیح: حاج سید هدایت الله مسترحمی، تهران، انتشارات فراهانی، بی تا.
۲۹. محیط طباطبائی، محمد، *نقش سید جمال‌الدین در بیداری مشرق زمین*، چ ۵، انتشارات کلبه شروق، قم، ۱۳۸۰.
۳۰. مدرسی چهاردهی، مرتضی، *سیدجمال‌الدین و اندیشه‌های او*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۹.
۳۱. مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، ج ۲۴، چ ۱، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۵.
۳۲. موثقی، سیداحمد، *سیدجمال‌الدین اسدآبادی مصلحی متفکر و سیاستمدار*، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۰.
۳۳. _____، *علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه سیاسی و آرای اصلاحی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، انتشارات فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۸.
۳۴. مؤدب، سیدرضا، *روش‌های تفسیری قرآن*، انتشارات اشراق، قم، ۱۳۸۰.
۳۵. واثقی، صدر، *سیدجمال‌الدین اسدآبادی پایه گذار نهضت اسلامی*، چاپ ۲، انتشارات پیام، تهران، ۱۳۵۵.
۳۶. یوسفیه، ولی‌الله، *سازمان جهانی فراماسونری*، بی جا، تهران، ۱۳۵۲.

۳۷. ابوحمدان، سمير، *جمال الدين الافغانى و فلسفه الجامعه الاسلاميه*، الشركة العالمية الكتاب، بيروت، ۱۹۹۲م.
۳۸. امين، احمد، *زعماء الاصلاح فى العصر الحديث*، دار الكتب العلميه، بيروت، ۱۴۲۶ق.
۳۹. حنفى، حسن، *جمال الدين الافغانى*، مكتبة الاسرة، مصر، ۱۹۹۹م.
۴۰. حسینی اسدآبادی، سيدجمال الدين، *الآثار الكاملة؛ اعداد و تقديم: سيدهادى خسروشاهى*، ۹مجلد، الاولى، مكتبه الشروق الدوليه، القاهره، ۱۴۲۳ هـ.ق.
۴۱. حورانى، آلبرت، *الفكر العربى فى عصر النهضة (۱۷۱۹ - ۱۹۳۹م)*، مترجم: كرمى غرقول، نوفل، بيروت، ۱۹۹۷م.
۴۲. رشيدرضا، محمد، *تاريخ الاستاذ الامام الشيخ محمد عبده*، ۳مجلد، الطبعة الثانية؛ دارالفضيله، القاهرة؛ ۱۴۲۷ق.
۴۳. رومى، فهدبن عبدالرحمن، *اتجاهات التفسير فى القرن الرابع عشر*، مؤسسه الرساله، بيروت، ۱۴۱۸ق.
۴۴. شرباصى، احمد، *اميرالبيان شكيب ارسلان*، مؤسسه المصرىة العامه، قاهره، ۱۹۶۳م.
۴۵. شوقى ، ابوخليل، *الاسلام و حركات التحرير العربيه*، دارالفكر المعاصر، دمشق، ۱۳۹۵ق.
۴۶. عماره مصرى، محمد، *مسلمون ثوار*، دارالشروق، بيروت، ۱۹۸۸م.

مقالات و مجلات

۴۷. اصدق پور، محمد، *آراء تفسیری سيدجمال الدين اسدآبادی و ابعاد اجتماعی آن*، فصلنامه پرتو وحی، ش ۵، زمستان وپاییز ۱۳۹۵.
۴۸. اقبال، جاوید، *سيدجمال الدين و نهضت اتحاد كشورهای اسلامى*، فصلنامه تاریخ فرهنگ معاصر، سال ۶، ش ۲۳-۲۴، ۱۳۸۳.
۴۹. توانا، محمد على، *اسلام و مدرنیته در اندیشه سيدجمال الدين اسدآبادی*، مجله پژوهش علوم سياسی، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۵.

۵۰. شهیدی، سید جعفر، *شناخت من از سیدجمال‌الدین*، فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر، ش ۱۷-۱۸، بهار و تابستان ۱۳۷۵.
۵۱. کافی، مجید و رضا کلوری، *مولفه‌های روشنفکری در اندیشه اجتماعی سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی*، دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۲، ش ۳، ۱۳۸۹.
۵۲. محمدی، جمعه‌خان، *حکومت رحیمه حکیمه در اندیشه سیاسی - اجتماعی سیدجمال‌الدین حسینی*، فصلنامه آموزه، ش ۲، ۱۳۸۲.
۵۳. نصیری، منصور، *زمینه‌های تاریخی و سیر اندیشه اصلاح‌گرایی دینی سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی*، فصلنامه معرفت، ش ۵۱، ۱۳۸۹.

منابع اینترنتی

۵۴. طباطبایی، سیدجواد، *پنهان‌کاری‌های سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی*، وب سایت مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، مدخل سیدجمال‌الدین‌اسدآبادی، فروردین ۱۳۹۹. www.cgie.org.ir
۵۵. _____، *درباره میزان دانش سیدجمال و مسئله پروتستان‌یسم اسلامی*، وب سایت فرهنگ امروز، فروردین ۱۳۹۹. www.farhangemrooz.com

منابع انگلیسی

- 56 . Sayyid Jamal AdDdin "al-Afghani": A Political Biography. Nikki R. Keddie. Berkeley, Calif. University of California Press [2001] .
- 57 . An Islamic Response to Imperialism . Nikki R. Keddie. Berkeley, CA : University of California Press, [2020].
58. Jamāl Al-Dīn Al-Afghāni, a Muslim Intellectual . Anwar Moazzam. New Delhi : Institute of Objective Studies, New Delhi, India : Marketed by Genuine Publications & Media Pvt. Ltd. 2017.
- 59 . Modernist Islam, 1840-1940 . Charles Kurzman Oxford ; New York : Oxford University Press, [2010].

60 . Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani & the West. Sheikh Jameil Ali.
New Delhi : Adam, 2002.